

SŁAWOMIR BURYŁA

SŁOWNIK POLSKIEJ LITERATURY O WOJNIE I OKUPACJI – KONTEKSTY I WYZWANIA *

Abstrakt. Artykuł prezentuje problemy związane z powstaniem dwutomowego *Słownika polskiej literatury wojny i okupacji*. Jego autor omawia zasady przyjętych ram czasowych dla literatury o wojnie i okupacji, selekcji materiału źródłowego (opartego przede wszystkim na publikowanych tekstach z obszaru literatury pięknej uzupełnianej o teksty autobiograficzne, ale też pop-kulturowe), doboru artykułów hasłowych oraz semantycznych korelacji pomiędzy nimi, wreszcie techniczne problemy koordynacji działań licznej (blisko osiemdziesięciu badaczy z całej Polski) zespołu wykonawców.

Słowa kluczowe: synteza; słownik; polska literatura współczesna i najnowsza; II wojna światowa; pamięć zbiorowa

A DICTIONARY OF POLISH LITERATURE ON WAR AND OCCUPATION: CONTEXTS AND CHALLENGES

Abstract. This article presents the challenges associated with the creation of a two-volume *Dictionary of Polish Literature of the War and Occupation*. The author discusses the principles of the adopted timeframe for literature on war and occupation, the selection of source material (based primarily on published works of fiction, supplemented by autobiographical and pop-cultural texts), the selection of entries and the semantic correlations between them, and finally, the technical challenges of coordinating the activities of the large team of contributors (nearly eighty researchers from Poland).

Keywords: synthesis; dictionary; Polish modern and contemporary literature; Second World War; collective memory

Prof. dr hab. SŁAWOMIR BURYŁA – Uniwersytet Warszawski, Wydział Polonistyki, Instytut Polonistyki Stosowanej; adres do korespondencji: ul. Stawki 5/7, 00-183 Warszawa; adres e-mail: s.buryla@uw.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9838-0467>.

* Tekst powstał w ramach grantu badawczego NPRH/DN/SP/0119/2023/12 realizowanego na Wydziale Polonistyki UW, tytuł: *Słownik polskiej literatury wojny i okupacji*, czas realizacji: lata 2024–2029. Kierownikiem projektu jest prof. dr hab. Sławomir Buryła (UW), głównymi koordynatorami dr Agnieszka Dauszka (UJ) oraz prof. dr hab. Arkadiusz Morawiec (UŁ).

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

SYTUACJA POZNAWCZA

Trzykrotnie do tej pory podejmowałem pytanie o syntezę polskiej literatury wojny i okupacji¹. Janusz Sławiński widział potrzebę jej powstania już w połowie lat siedemdziesiątych. W wypowiedzi badacza wybrzmiewała jednak przestroga:

Historyk literatury, który powziąłby dziś decyzję – a przecież pora najwyższa! – opisanie w sposób syntetyczny zjawiska pn. „literatura wobec drugiej wojny światowej i okupacji”, musiałby być z pewnością osobnikiem odważnym i o aspiracjach ponadprzeciętnych².

Słowa te wypowiedziano pół wieku temu, gdy zespół tekstów podlegających krytycznemu namysłowi był znacząco skromniejszy od obecnego. Wprawdzie w latach siedemdziesiątych nie powiększał się on z taką dynamiką jak wcześniej, jednak od drugiej połowy kolejnej dekady, szczególnie zaś po roku 1989, mieliśmy do czynienia z ich znaczącym przyrostem. Widoczny on był głównie w obszarze piśmiennictwa o sowieckich łagrach (w tym o więzieniach, obozach jenieckich, deportacjach i zsyłkach), białych plamach w relacjach polsko-rosyjskich (np. Katyń, inwazja z 17 września 1939, postawa Armii Czerwonej na ziemiach wyzwolanych), polsko-niemieckich (problem repatriacji i przesiedleń autochtonów), prezentacji realiów okresu tużpowojennego, prozie obejmującej dzieje „małych ojczyzn”. W imponującym tempie przybywało świadectw Holokaustu. Obok twórców krajowych pojawili się w oficjalnym obiegu emigracyjni (dotąd konsekwentnie rugowani ze zbiorowej pamięci). Do głosu doszło nowe zjawisko – a w każdym razie w PRL miało ono zasięg marginalny – eksplozja popkulturowych przedstawień wojny i okupacji³. Aktualnie zaczynają one nawet dominować

¹ Sławomir Buryła, „Kilka aspektów współczesnych badań nad literaturą o II wojnie światowej”, w: *Ślady II wojny światowej i Zagłady w najnowszej literaturze polskiej*, red. Sylwia Karolak i Barbara Sienkiewicz (Poznań: Wydawnictwo Naukowe i Innowacyjne, 2016), 15–33; Buryła, „Literatura wojenna – szanse na powstanie syntezy”, *Forum Poetyki*, nr 10 (2017): 40–53; Buryła, „Literatury wojny i okupacji. Koncepcja słownika”, *Teksty Drugie*, nr 3 (2020): 21–37.

² Janusz Sławiński, „Zaproszenie do tematu”, w: *Literatura wobec wojny i okupacji*, red. Michał Głowiński i Janusz Sławiński (Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum 1976), 7.

³ Wciąż nie powstało studium omawiające popkulturowe przedstawienia wojny w prozie doby PRL. Liczba takich utworów nie jest aż tak wielka, jak w przypadku literatury najnowszej, jednak co najmniej kilkanaście przykładów możemy podać nawet bez dokładnej kwerendy: Andrzej Wydrzyński, *Umarli rzucają cień* (Katowice: Śląsk, 1966); Kazimierz Sławiński, *Przygody kanoiera Dolasa* (Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1985); Gerard Górnicki, *Dom na Pacyfiku* (Poznań:

nad ujęciami wysokoartystycznymi. Domagają się zresztą osobnej refleksji i osobnego zainteresowania⁴.

Teza, że tematyka drugowojenna w literaturze polskiej lat 1939–1989 należy do najczęściej podejmowanych, nie wymaga pogłębionych kwerend ani lektur. Jest to prawda oczywista. Zbiór dostępnych przekazów prozatorskich, poetyckich, a nawet – choć w mniejszym stopniu – dramatycznych jest oszałamiający. Nie da się go łatwo oszacować (jeśli już – to tylko w pewnym przybliżeniu). Do problematyki tej nawiązywali bowiem zarówno twórcy znani, w tym luminarze słowa, jak i zupełnie nieznani. Niewielu jest rodzimych autorów, czy to klasyków, czy aktywnie funkcjonujących jedynie w lokalnych społecznościach, którzy nigdy nie sięgnęli po tragedię z lat 1939–1945. W okresie między rokiem 1945 a 1949 ranga wydarzenia, rozmiar nieszczęść, jakie dotknęły terytorium i obywateli II Rzeczypospolitej, zmuszała do zabrania głosu. Jawiła się wręcz jako rodzaj moralnego szantażu. Nie zaangażować się w akt ogólnonarodowej żałoby było czymś psychologicznie i moralnie podejrzany. Ktoś taki w opinii powszechnej stawał się nieczułym ignorantem czy wręcz prowokatorem. Nawet w czasach socrealizmu wątki frontowe, okupacyjne czy lagrowe – jakkolwiek mocno zideologizowane – nie zniknęły całkowicie ze sceny. W epoce gomułkowskiej antyniemiecka obsesja I Sekretarza KC PZPR nader często znajdowała ujście w demonicznym wręcz obrazie hitlerowskiego zbrodniarza, w okolicach Marca '68 zaś niewdzięcznego Żyda ratowanego przez polskiego sąsiada z rąk nazistowskiego kata.

Jak odpowiedzieć na onieśmienie, o którym czytamy u Sławińskiego, i nie poddać się rezygnacji? Z dwóch możliwych dróg tylko jedna jest realna. Tradycyjna monografia w istocie okazuje się ideą niemożliwą w realizacji. Nie da się już dziś powtórzyć „gestu Jerzego Świącha”⁵. Rodzi się

Wydawnictwo Poznańskie, 1969); Bogusław Kogut, *Misja porucznika Kuny i romans sentymentalny* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1969); Kazimierz Koźniewski, *Sto koni do stu brzegów* (Warszawa: Czytelnik, 1970); Bogdan Rutha, *Misja o północy* (Warszawa: Czytelnik, 1974); Jerzy Korczak, *Chłopcy malowani* (Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1975); Jerzy Jesionowski, *Poszukiwany Albert Peryt* (Warszawa: Czytelnik, 1983); Bogdan Rutha, *Przyjęcie w „Angleterre”* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1983); Rutha, *W Hiszpanii o świecie* (Warszawa: PIW, 1986); Andrzej Rodan, *Ostatnie dni Sodomy* (Warszawa: Agencja Polwar, 1988); Maria Nurowska, *Postscriptum* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989).

⁴ W odniesieniu do literatury Zagłady por. Marta Tomczok, *Czyja dzisiaj jest Zagłada? Retoryka – ideologia – popkultura* (Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2018).

⁵ Jerzy Świąch, *Literatura polska w latach II wojny światowej* (Warszawa: PWN, 1997). Weześniejszą próbą, o charakterze popularyzatorskim, nie naukowym, o wiele słabiej osadzoną w źródłach, była książka Lesława M. Bartelskiego, *Cień wojny. Eseje* (Warszawa: Czytelnik,

wątpliwość: czy podobna skrupulatność, z jaką do piśmiennictwa czasów okupacji podchodzi Święch, jest do osiągnięcia wobec utworów wydanych po 1945 roku? Ich ogromna liczba każe na tę wątpliwość odpowiedzieć negatywnie. Nie ma dziś w Polsce nikogo, kto z równą swobodą mógłby pisać o prozie, poezji, dramacie czy eseistyce po roku 1945, jak Święch o czasach okupacji (również dlatego, że materiał do analizy jest nieporównywalnie rozleglejszy). Jedynym wyjściem jest formuła słownika, w ramach której możliwe staje się zgromadzenie dużego grona badaczy-specjalistów.

SYNTEZY LITERATURY WOJNY I OKUPACJI – KRÓTKA CHARAKTERYSTYKA

Najpełniejsze syntetyczne opracowanie posiada literatura Holokaustu. W 2012 ukazała się (doprowadzona jednak tylko do roku 1968) *Literatura polska wobec Zagłady*⁶. Nie istnieje analogiczne kompendium ukazujące – w tak długim przedziale czasowym – doświadczenie nie-żydowskie. Są dwa wyjątki (choć w żadnym stopniu bez zastrzeżeń nie da się ich odnieść do rozmachu *Literatury polskiej wobec Zagłady*). Pierwszy stanowią, przywoływana już, fundamentalna publikacja Święcha. Ta wszakże omawia jedynie teksty powstałe w latach 1939–1945. Drugim jest szkic Krystyny Jakowskiej *Wojny światowe a literatura w kraju*⁷. Z racji szeroko zakreślonego tematu (chodzi przecież o Wielką Wojnę i II wojnę światową) jest on z konieczności skazany na niepełność i nazbyt dużą ogólność wyrażanych sądów.

W stosunku do lat 1945–2025 dysponujemy kilkoma rodzajami ujęć syntetycznych o mniejszym rozmiarze. Pierwsze to monografie życia i twórczości: Tadeusza Borowskiego (*Ucieczka z kamiennego świata*), Tadeusza Gajcego (*Uwięziony w śmierci*), Andrzeja Trzebińskiego (*Sztuka czy naród?*), Krzysztofa Kamila Baczyńskiego (*Chwila bez imienia*), Tadeusza Różewicza (*Walka o oddech*), Leopolda Buczkowskiego (*Przemoc świata*), Bogdana Wojdowskiego (*Judaizm jako los*), Adolfa Rudnickiego (*Twórczość w cieniu*

1983). Dokładniejsza, choć obejmująca krótszy czas, jest *Pieśń niepodległa. Pisarze i wydarzenia 1939–1942* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988).

⁶ Sławomir Buryła, Jacek Leociak i Dorota Krawczyńska, red., *Literatura polska wobec Zagłady (1939–1968)* (Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2012).

⁷ Krystyna Jakowska, „Wojny światowe a literatura w kraju”, w: Alina Brodzka i in., red., *Słownik literatury polskiej XX wieku* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1995).

menory), Kornela Filipowicza (*Twórczość literacka Kornela Filipowicza*)⁸. To zaledwie wybrane przykłady autorów, dla których wojna stanowi znaczący element ich pisarskiej aktywności.

Obok monografii życia i twórczości napotkamy publikacje całościowo omawiające jakieś wybrane zagadnienie lub fragment wojennego doświadczenia. W tym zbiorze są *Afazja polska, Echa września 1939 w polskiej prozie literackiej w latach 1945–1969* (Wrzesień)⁹, *Wizje kultury pokolenia wojennego, Poeci i wojna, Pokolenie 1920, Wojna – męskość – literatura* (pokolenie Kolumbów)¹⁰, *Polscy świadkowie GUŁagu, Polskie poszukiwania „innej Rosji”*, *Literatura polska z sowieckiego „domu niewoli”* (doświadczenie łagrowe)¹¹, *Literatura w lagrze, lager w literaturze, Literatura polska wobec ludobójstwa, Polska literatura obozowa, Zwyczajna apokalipsa* (doświadczenie lagrowe)¹². Wątki wojenne w prozie psychologicznej prześledziła Anna Sobolewska¹³.

⁸ Tadeusz Drewnowski, *Ucieczka z kamiennego świata. O Tadeuszu Borowskim* (Warszawa: PIW, 1977); Stanisław Beres, *Uwięziony w śmierci. O twórczości Tadeusza Gajcego* (Warszawa: Wydawnictwo PEN, 1992); Elżbieta Janicka, *Sztuka czy naród? Monografia pisarstwa Andrzeja Trzebińskiego* (Kraków: Universitas, 2006); Stanisław Stabro, *Chwila bez imienia. O poezji Krzysztofa Kamila Baczyńskiego* (Chotomów: Verbum, 1992); Tadeusz Drewnowski, *Walka o oddech. O pisarstwie Tadeusza Różewicza* (Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1990); Tadeusz Błażejewski, *Przemoc świata. O pisarstwie Leopolda Buczkowskiego* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1991); Alina Molisak, *Judaizm jako los. Rzecz o Bogdanie Wojdowskim* (Warszawa: Cyklady, 2004); Anna Wal, *Twórczość w cieniu menory. O prozie Adolfa Rudnickiego* (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2002); Stanisław Rogala, *Twórczość literacka Kornela Filipowicza* (Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 2005).

⁹ Stanisław Rogala, *Echa września 1939 w polskiej prozie literackiej w latach 1945–1969* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1981); Alina Brodzka, red., „Pamięć Września. Materiały sesji naukowej Instytutu Badań Literackich PAN, 22–24 listopada 1989”, numer specjalny, *Biuletyn Polonistyczny*, nr 3/4 (1990); Przemysław Dakowicz, *Afazja polska* (Warszawa: Sic!, 2015); Przemysław Dakowicz, *Afazja polska 2* (Warszawa: Sic!, 2016).

¹⁰ Lesław M. Bartelski, *Genealogia ocalonych. Szkice o latach 1939–1944* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1974); Jerzy Święch, *Pieśń niepodległa. Model poezji konspiracyjnej 1939–1945* (Warszawa, PIW 1982); Jerzy Święch, *Poeci i wojna. Szkice i rozprawy* (Warszawa: PWN, 2000); Paweł Rodak, *Wizje kultury pokolenia wojennego* (Wrocław: Funna, 2000); Marta Bolińska, Janusz Detka i Mirosław Wójcik, red., *Pokolenie 1920. Szkic do portretu zbiorowego* (Kielce: Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2012); Tomasz Tomasik, *Wojna – męskość – literatura* (Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2013).

¹¹ Izabela Sariusz-Skąpska, *Polscy świadkowie GUŁagu* (Kraków: Universitas, 1995); Tadeusz Sucharski, *Polskie poszukiwania „innej Rosji”* (Gdańsk: słowo/obraz terytoria, 2008); Tadeusz Sucharski, *Literatura polska z sowieckiego „domu niewoli”* (Kraków: Instytut Literatury, 2021).

¹² Andrzej Werner, *Zwyczajna apokalipsa. Tadeusz Borowski i jego wizja świata obozów* (Warszawa: Czytelnik, 1971); Lidia Burska, „Obozowa literatura”, w: Alina Burska et al., red., *Słownik literatury polskiej XX wieku*, 740–762; Arkadiusz Morawiec, *Literatura w lagrze, lager*

Badacze mają do dyspozycji również książki pokonferencyjne¹⁴. Prekursorska pod tym względem jest *Literatura polska wobec wojny i okupacji*, w której – oprócz wymienionego już artykułu Sławińskiego – znalazło się ważne studium Marii Janion *Wojna i forma*¹⁵. Dla refleksji nad Szoa takim pionierskim tomem była *Literatura polska wobec Zagłady*¹⁶.

Począwszy od wydanego w 1948 *Pogranicza powieści* Kazimierza Wyki przez osiemdziesiąt lat ukazywały się publikacje eseistyczne podejmujące różne problemy doświadczenia wojennego, obejmowały też różne zakresy czasowe¹⁷. Do *Pogranicza powieści*, pośrednio, nawiązuje Dariusz Kulesza, formułując nową propozycję systematyzacji prozy lat 1944/45–1948. Jego *Dwie prawdy* proponują spojrzenie holistyczne na zjawiska i autorów formujących wyobrażenia wojny w pierwszym okresie od jej zakończenia¹⁸.

w literaturze. *Fakt – temat – literatura* (Łódź: Wydawnictwo AEH w Łodzi, 2009); Morawiec, *Literatura polska wobec ludobójstwa. Rekonesans* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018); Morawiec, *Polska literatura obozowa. Rekonesans* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2023).

¹³ Anna Sobolewska, *Polska proza psychologiczna (1945–1950)* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1979).

¹⁴ Zob. m.in. Brodzka, „Pamięć Września”; Jerzy Świąch, red., *Świadectwa i powroty nie-ludzkiego czasu. Materiały konferencji naukowej poświęconej martyrologii lat II wojny światowej w literaturze* (Lublin: Wydawnictwo UMCS, Państwowe Muzeum na Majdanku, 1990); Sławomir Buryła i Paweł Rodak, red., *Wojna. Doświadczenie i zapis – nowe źródła, problemy, metody badawcze* (Kraków: Universitas, 2006); Zbigniew Majchrowski i Wojciech Owczarski, red., *Wojna i postpamięć* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2011); Barbara Sienkiewicz i Sylwia Karolak, red., *Ślady II wojny światowej i Zagłady w najnowszej literaturze polskiej* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe i Innowacyjne, 2016).

¹⁵ Maria Janion, „Wojna i forma”, w: Michał Głowiński i Janusz Sławiński, red., *Literatura polska wobec wojny i okupacji*, 187–267 (Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1976).

¹⁶ Alina Brodzka-Wald, Dorota Krawczyńska i Grzegorz Wołowicz, red., *Literatura polska wobec Zagłady* (Warszawa: ŻIH, 1999).

¹⁷ Kazimierz Wyka, *Pogranicze powieści. Proza polska w latach 1945–1948* (Kraków: Wydawnictwo M. Kota, 1948). Por. też m.in. Wyka, *Życie na niby. Pamiętnik po kłęsce* (Kraków–Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1984); Andrzej Gronczewski, *Wojna bez końca. Eseje* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza C&S, 1992); Maria Janion, *Placz generała. Eseje o wojnie* (Warszawa: Sic!, 1998); Piotr Mitzner, *Biedny język. Szkice o kryzysie słowa i literaturze wojennej* (Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2011).

¹⁸ Dariusz Kulesza, *Dwie prawdy. Zofia Kossak i Tadeusz Borowski wobec obrazu wojny w polskiej prozie lat 1944–1948* (Białystok: Trans Humana, 2006).

IDEA SŁOWNIKA – PROJEKT
NARODOWEGO PROGRAMU ROZWOJU HUMANISTYKI

Do koncepcji syntezy nawiązuje projekt *Słownik polskiej literatury wojny i okupacji* finansowany w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (lata realizacji maj 2024–maj 2029). Efektem ma być dwutomowa publikacja przygotowana do druku w wydawnictwie IBL PAN, a w wersji elektronicznej umieszczona na stronach Nowej Panoramy Literatury Polskiej. Słownik obejmuje utwory literackie od roku 1939 do 2029.

Znajdujemy się aktualnie w optymalnym momencie. Bardzo wielu badaczy średniego i starszego pokolenia zajmuje się problematyką II wojny światowej. Dla przedsięwzięć naukowych o podobnym zasięgu i zróżnicowaniu tematycznym jak *Słownik polskiej literatury wojny i okupacji* sytuacja taka gwarantuje niebywały komfort pracy. Syntezy (nawet w wymiarze artykułu hasłowego) nie przygotowują ludzie młodzi, dopiero stojący przed dogłębną kwerendą, zapoznający się z tematem. Do tego niezbędni są autorzy doświadczeni, obcy z tematem.

Osiemdziesiąt lat, jakie dzieli nas od roku 1945, wydaje się dostatecznie dużym dystansem czasowym, by dokonać obiektywizującej rekapitulacji kluczowego doświadczenia w dziejach XX-wiecznej Polski. Nie jest to jedyny powód przesądający o potrzebie podjęcia takiej refleksji. Równie istotny jest tu inny fakt – następujące z niezwykłą intensywnością i szybkością przemiany cywilizacyjne. U początku lat dziewięćdziesiątych dokonała się rewolucja kulturowa w Europie Środkowej i w Polsce zbiegająca się ze zmianami politycznymi i ustrojowymi po 4 czerwca 1989. Zniesienie cenzury, oswobodzenie dyskursu społecznego powiązane z narodzinami autentycznego i pluralistycznego rynku medialnego spowodowały, że to fundamentalne dla rodzimej świadomości wydarzenie historyczne odsłoniło wymiary dotychczas skrywane tak przez politykę władz komunistycznych, jak i obywateli dbających o autowizerunek. Ten krąg zagadnień z przyczyn oczywistych byłby nie do uchwycenia w połowie lat siedemdziesiątych, gdy Sławiński upominał się o syntezę.

Od końca lat osiemdziesiątych dominująca w okresie powojennym funkcja dokumentatorska, świadcząca jako podstawowa dla mówienia o wojnie, ustępuje pola problemom traumy i postpamięci. Oczywiście, na „językach wojny” odcisnął swoje piętno czas, w których dzieło powstaje. Epoka pieców jest bowiem instrumentalizowana, a dzieło odbija czasy, w których powstaje.

Celem projektu *Słownik polskiej literatury wojny i okupacji* jest analityczny opis dzieł poetyckich, prozatorskich, eseistycznych, dramatycznych dotyczących obrazów II wojny światowej, zrekonstruowanie różnych strategii oraz języków ekspresji doświadczenia wojennego, zaproponowanie nowych interpretacji, wzbogacenie istniejącego kanonu o dzieła zapomniane lub niedoceniane, wprowadzenie do obiegu nowych tekstów z różnych względów interesujących i godnych uwagi, dokonanie weryfikacji dotychczasowych ustaleń badawczych. Chodzi zarówno o problem bagatelizowanej perspektywy kobiecej, losu zwierząt, jak też wykorzystanie nowych metodologii (studia nad rzeczami, gender, feminizm, ekopsychologia) i ich narzędzi w warstwie interpretacyjnej w kilku hasłach (Doświadczenie kobiece, Zwierzęta, Przemoc seksualna, Rzeczy, Erotyka oraz ich charakterystyka ogólna w haśle Metoda).

Słownik adresowany jest do przedstawicieli środowiska akademickiego, ale również – z racji społecznej rangi tematu II wojny światowej – powinien on służyć pomocą uczniom szkół średnich, nauczycielom, krytykom literackim, muzealnikom, animatorom i popularyzatorom kultury, jak też wszystkim osobom zainteresowanym obecnością problematyki II wojny światowej w polskiej literaturze i świadomości powszechnej.

W literaturze polskiej temat wojny nie rozpoczyna się z dniem 1 września 1939 (bombardowanie Wielunia, atak na Westerplatte) i nie kończy się (w Europie) 8 maja 1945 (według aliantów) czy 9 maja (według Armii Czerwonej). Z łatwością znajdziemy grupę utworów powstałych przed Wrześniem, a bez wątplenia wchodzących w skład literatury o II wojnie światowej. Władysław Broniewski jeszcze w kwietniu 1939 wydaje wiersz-manifest *Bagnet na broń*¹⁹. Na bazie zaostrzającego się konfliktu polsko-niemieckiego w Gdańsku Kazimiera Iłakowiczówna w czerwcu publikuje *Gdańskie dzwony*²⁰. W przedostatni dzień sierpnia Kazimierz Wierzyński pisze *Święty Boże*²¹. Z kolei do prozy i poezji Holocaustu przynależą *Lato* (1936) Adolfa Rudnickiego, *W miasteczkach* Stanisława Jerzego Leca, *Koszmary sen* i *Księga dżungli* Władysława Szlengla²².

¹⁹ Władysław Broniewski, *Bagnet na broń*, „Czarno na białym” 1939, nr z 9 kwietnia.

²⁰ Kazimiera Iłakowiczówna, *Gdańskie dzwony*, „Kronika Polski i Świata” 1939, nr 26. Wiersz został prześmiewczo zadedykowany Josephowi Goebbelsowi.

²¹ Zob. Kazimierz Wierzyński, *Święty Boże*, „Gazeta Polska” 1939, nr 241. Zarówno liryk Iłakowiczówny, jak i Wierzyńskiego gromadzi *Poezja Polski Walczącej 1939–1945. Antologia*, oprac. Jan Szczawiej, t. 1–2 (Warszawa: PIW, 1974).

²² Por. Piotr Matywiecki, „Poezja”, w: Buryła, Leociak i Krawczyńska, red., *Literatura polska wobec Zagłady (1939–1968)*.

Literatura polska przesuwa również górną granicę, czyli datę zakończenia wojny. Słownik uwzględnia teksty traktujące o powojniu, o pierwszych kilkunastu miesiącach po przerwaniu działań zbrojnych z hitlerowskimi Niemcami. W tym czasie wciąż dokuczliwie przypominały o sobie rany fizyczne i psychiczne. W historiografii daje temu wyraz *Wielka trwoga* Marcina Zaremby²³. Krajobraz wielu miast wypełniały ruiny, głód spotykał się z kradzieżami, szabrem, zwłaszcza ziem zachodnich, działalnością lokalnych band. Trwała też walka z niepodległościowym podziemiem. Komuniści kontynuowali rozprawę z oddziałami i zwolennikami UPA (część tej tematyki w naszej syntezie zawiera hasło Ukrainiec).

KONSTRUKCJA HASŁA

Jedno z podstawowych zagadnień, które redaktorzy musieli jak najszybciej rozstrzygnąć, odsyła do fundamentalnego pytania o konstrukcje artykułów hasłowych. Punkt odniesienia wyznaczały nam publikacje z IBL PAN: *Słownik literatury polskiego Oświecenia*, *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, *Słownik literatury polskiej XX wieku* oraz nawiązujący do nich *Słownik polskiej krytyki literackiej 1764–1918*²⁴. W tym ostatnim znajdziemy artykuły skomponowane z mniejszych części znaczeniowych, „podrozdziałów”. Z racji proponowanej przez nas objętości haseł (duża ich część waha się od jednego do dwóch arkuszy wydawniczych) wzorem nie mogły być hasła słownikowe z takich opracowań, jak *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*.

Słownik zawiera trzy rodzaje artykułów hasłowych. Najobszerniejszy zbiór stanowią te o charakterze historycznoliterackim (np. Armia Krajowa, Armia Ludowa, Partyzant, Egzekucja, Kombatant, Kamienie na szaniec, Literatura lagrowa, Przemilczane, Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie, Proza fabularna, Żołnierz, Żołnierze niezłomni). Na drugi składają się te, które urosły do rangi toposów kultury (np. Korczak, Kolbe, Dywizjon 303, Oświęcim, Wester-

²³ Marcin Zaremba, *Wielka trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys* (Kraków: Znak, 2012).

²⁴ Teresa Kostkiewiczowa, red., *Słownik literatury polskiego Oświecenia* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1996); Józef Bachórz i Alina Kowalczykowska, red., *Słownik literatury polskiej XIX wieku* (Wrocław–Warszawa–Kraków, Ossolineum, 1995); Alina Brodzka i in., red., *Słownik literatury polskiej XX wieku* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1995); Józef Bachórz i in., red., *Słownik polskiej krytyki literackiej 1764–1918* (Toruń–Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2016).

platte, Hubal, Pilecki, Kolumbowie, Monte Cassino, Nigdy więcej!, Pawiak, Wołyń, Oświęcim). Trzeci obejmuje pojęcia z obszaru genologii oraz teorii i metodologii literatury (Reportaż, Esej, List, Dramat, Dokument, Groteska, Komizm, Humor, Świadek).

W dwutomowej syntezie nie znajdziemy haseł osobowych. Od tej reguły odbiegają jedynie toposy, w których biografia zostaje przeniesiona do sfery mitów konstytuujących wyobraźnię zbiorową (Korczak, Kolbe, Hubal, Pilecki). Można dywagować, czy wykaz ten nie powinien być poszerzony o (Chaima) Rumkowskiego, (Adama) Czerniakowa, (Stefana) Starzyńskiego, (Władysława) Andersa, (Danutę) Siedzikównę znaną pod pseudonimem „Inka”. Wydaje się jednak, że na aktualnym etapie stanu pamięci zbiorowej są one postaciami w mniejszym stopniu organizującymi ramy tej pamięci.

W przypadku artykułów hasłowych mocno osadzonych w kontekście historycznym (np. Dzień Zwycięstwa, Jałta, Wrzesień, Powstanie Warszawskie, Powstanie w getcie warszawskim, Zagłada, Westerplatte, Żołnierze niezłomni) zostanie wprowadzony odpowiedni kontekst historyczny.

Podstawowym punktem odniesienia dla redaktorów słownika będą teksty literackie, a nie opracowania i źródła historyczne. Przeważająca część artykułów hasłowych do nich się odnosi, traktując je jako prymarne, a utrwalone w nich obrazy przeżyć wojennych jako przedłużenie uczuć i myśli targających imaginariusium społecznym. Poezję, prozę i dramat dopełniają eseje, publicystyka historyczna, bogaty wykaz dzienników i pamiętników pisarzy – od diariusza Zofii Nałkowskiej²⁵, Jarosława Iwaszkiewicza²⁶, po rzadziej cytowane a intrygujące notatki Stanisława Rembeka, Jerzego Kamila Weintrauba, Leopolda Buczkowskiego, Ferdynanda Goetla czy Aurelii Wyleżyńskiej²⁷.

W kilku przypadkach słownik opuszcza teren literatury i udaje się na obszar innych mediów. Wskazują na to hasła: Adaptacje filmowe, Adaptacje teatralne oraz Słuchowiska radiowe.

²⁵ Zofia Nałkowska, *Dzienniki czasu wojny* (Warszawa: Czytelnik, 1974).

²⁶ Jarosław Iwaszkiewicz, *Dziennik 1911–1955*, oprac. Agnieszka i Robert Papiescy (Warszawa: Czytelnik, 2008).

²⁷ Stanisław Rembek, *Dziennik okupacyjny*, oprac. Maciej Urbanowski (Warszawa: PIW, 2022); Jerzy K. Weintraub, „Pamiętnik”, oprac. Barbara Sępnia, *Narracje o Zagładzie*, nr 5 (2019): 318–357; Leopold Buczkowski, *Dziennik wojenny*, oprac. Sławomir Buryła i Radosław Sioma (Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001); Ferdynand Goetel, *Czasy wojny* (Londyn: Veritas, 1955); Aurelia Wyleżyńska, *Kroniki*, t. 1: 1939–1942, t. 2: 1943–1944, oprac. Grażyna Pawlak i Marcin Urynowicz (Warszawa: PIW, 2022). Por. Maciej Libich i Piotr Sadzik, red., *Zapisywanie wojny. Dzienniki z lat 1939–1945* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2022).

Hasła zostaną zaopatrzone w bibliografię podmiotową i przedmiotową. Już teraz można stwierdzić, że będzie to najpoważniejsze, najbardziej rozbudowane zestawienie bibliograficzne w aktualnym stanie badań. Oprócz dzieł kanonicznych chcemy uwzględnić również teksty zapomniane, które – ze względu na rozwiązania artystyczne i podjęte tematy – otwierają nową perspektywę poznawczą i artystyczną. Zatem tak narracja poszczególnych haseł, jak i bibliografia załącznikowa mają ten sam cel poznawczy. Na końcu dwutomowej publikacji znajdzie się indeks osobowy.

Pracę z kilkudziesięcioosobowym zespołem ułatwi dysk współdzielony dostępny wszystkim uczestnikom projektu. Powstanie w ten sposób baza danych dostępna dla autorów haseł, rodzaj repozytorium grantowego (m.in. zestawienia bibliograficzne). Docelowo mają tam trafić konstrukcje wybranych haseł, jak też skany oraz kserokopie wykonywane przez badaczy w ramach kwerend w zbiorach prywatnych i bibliotecznych.

Koordinacji działań tak dużego zespołu (blisko osiemdziesięciu wykonawców) posłużą również seminaria z udziałem autorów haseł słownikowych. Zorganizowano do tej pory dwa. Obydwa dotyczyły opracowania struktury oraz zakresu tematycznego haseł i omówienia wątpliwości merytorycznych, jakie pojawiają się w trakcie realizacji projektu grantowego.

WYKAZ ARTYKUŁÓW SŁOWNIKOWYCH

Korpus artykułów hasłowych prezentuje się następująco (układ alfabetyczny): Adaptacje filmowe; Adaptacje teatralne; Antologie literatury wojennej; Archiwum pisarzy; Armia Andersa; Armia Berlinga; Armia Krajowa; Armia Ludowa; Cenzura; Ciało; Codziennosc; Dipis; Dokument; Doświadczenie cywila; Doświadczenie kobiece; Doświadczenie męskie; Dramat; Dywizjon 303; Dziecko; Dzienniki i pamiętniki pisarzy; Dzień Zwycięstwa; Egzekucja; Ekonomia; Eksterminacja inteligencji; Eksterminacja osób chorych psychicznie; Eksterminacja Romów; Emocje; Erotyka; Esej; Folklor; Getto; Głód; Groteska; Grób; Harcerz; Hitlerowiec; Hubal; Humor; Inwalida; Jałta; Jedwabne; Kamienie na szaniec; Katyń; Kolaboracja; Kolbe; Kolumbowie; Kołyma; Kombatant; Komiks; Komizm; Koniec wojny; Konspiracyjne życie kulturalne; Korczak; Kresy; Krytyka literacka; Lektury szkolne; Lenino; List; Literatura Drugiego Korpusu; Literatura frontowa; Literatura jeniecka; Literatura łagrowa; Literatura łagrowa; Literatura popularna; Literatura więzienna; Literatura zesłańcza; Literatura ziem odzyskanych;

Ludobójstwo; Metoda; Migracje; Moda; Modlitwa; Monte Cassino; Motywy religijne; Niemcy; Nigdy więcej!; Obozy zagłady; Oświęcim; Partyzant; Patriotyzm; Pawiak; Pilecki; Piosenka literacka; Poeta-żołnierz; Poezja; Polityka pamięci; Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie; Postpamięć; Powstanie w getcie; Powstanie warszawskie; Prefiguracje wojny; Proza fabularna; Przemilczane; Przemoc seksualna; Reportaż; Roboty przymusowe; Romantyzm; Rozrachunki inteligenckie; Rzeczy; Słuchowiska radiowe; Sowietci; Spory wokół literatury wojny i okupacji; Sztuka i Naród; Świadek; Tajne komplety; Technika; Teodycea; Trauma; Tragizm; Ukraińcy; Ułan; Warszawa; Westerplatte; Wielka Wojna i II wojna światowa; Wieś; Wołyń; Wrzesień; Zagłada; Zamojszczyzna; Zarażeni śmiercią; Zwierzęta; Żołnierz; Żołnierze niezłomni. Liczba haseł w trakcie prac nad słownikiem może jeszcze ulec niewielkiej korekcie.

Do największych artykułów hasłowych należą Dramat, Metoda/Methodologia, Poezja, Powstanie warszawskie, Proza fabularna, Romantyzm, Wrzesień. Ich objętość zbliża się do dwóch arkuszy wydawniczych.

Autorzy słownika bazują na tekstach wydanych drukiem (wyjątek stanowią artykuły poświęcone komunistycznej cenzurze oraz archiwom pisarzy). Kwerenda archiwów krajowych i zagranicznych być może wzbogaciłaby pewną grupę haseł (np. List, Dzienniki i pamiętniki pisarzy), jednak wydaje się ona zbędna z punktu widzenia syntezy, której jednym z centralnych zadań jest uchwycenie stanu świadomości społecznej, omówienie najróżniejszych aspektów funkcjonowania tematu wojennego w imaginarium narodowym. W tej sytuacji warunkiem *sine qua non* staje się fizyczna obecność dzieła w obiegu czytelnictwem i kulturowym.

Wykaz artykułów hasłowych ujawnia wzajemne korelacje pomiędzy nimi. Oto wybrane przykłady:

Armia Andersa → Jałta, Kresy, Literatura Drugiego Korpusu, Literatura łagrowa, Literatura więzienna, Literatura zesłańcza, Migracje, Monte Cassino, Poeta-żołnierz, Żołnierz;

Armia Krajowa → Cenzura, Kamienie na szaniec, Kolumbowie, Patriotyzm, Poeta-żołnierz, Polityka pamięci, Powstanie warszawskie, Przemilczane, Romantyzm, Tajne komplety, Warszawa, Zarażeni śmiercią, Poeta-żołnierz, Żołnierz;

Doświadczenie kobiece → Ciało, Codziennosc, Doświadczenie cywila, Getto, Emocje, Erotyka, Literatura łagrowa, Literatura łagrowa, Patriotyzm, Powstanie warszawskie, Przymus seksualny, Zagłada.

Przywołane egzemplifikacje ukazują najczęstszy przypadek, z jakim mamy do czynienia w słowniku – pokrewieństwa równorzędnego. Znajdziemy jednak sytuacje, w których obserwujemy afiliacje zależnościowe:

Warszawa → Codziennosc, Patriotyzm, Powstanie w getcie, Kolumbowie, Kamienie na szaniec, Powstanie warszawskie, Tajne komplety;

Zagłada → Getto, Głód, Korczak, Powstanie w getcie;

Oświęcim → Ekonomia, Eksterminacja Romów, Hitlerowiec, Kolbe, Literatura lagrowa, Obozy zagłady, Polityka pamięci, Spory o literaturę wojny i okupacji, Technika.

Przywołane przykłady należałoby raczej opisać poprzez kategorię „zwozowników semantycznych”, gniazd, w którym pojęcie centralne (np. Warszawa, Zagłada, Oświęcim) zarysowuje mapę tematów i problemów pomniejszych. Te zaś są uszczegóławiane w kolejnych artykułach hasłowych. Zarówno w wersji papierowej, jak i elektronicznej, aby ułatwić poruszanie się po syntezie, artykuły hasłowe zostaną zaopatrzone w odsyłacze (→) kierujące do haseł pokrewnych.

PRZYPADEK POEZJI

Do największych objętościowo należy również artykuł referujący obraz II wojny światowej w poezji²⁸. Jest to niezwykle pokaźny zbiór źródeł, liczniejszy nawet od przekazów prozatorskich. Po lirykę bardzo chętnie sięgano tak w czasach okupacji, jak i zaraz po jej zakończeniu. Decydowała o tym m.in. specyfika tej formy ekspresji, której właściwa jest bezpośredniość, możliwość szybkiej reakcji na traumatyczne czy choćby tylko poruszające wydarzenie.

Kwerenda zbiorów poetyckich nastrocza o wiele więcej trudności niż badania form prozatorskich. Jednocześnie trzeba zauważyć, że tomy w całości poświęcone doświadczeniom wojennym są o wiele rzadsze niż pojedyncze wiersze, które o nich traktują. Pomocą w ich lokalizacji służą antologie. Jest ich pokaźna liczba. Począwszy od tych znanych, niemal klasycznych²⁹, po

²⁸ Justyna Szczęsna, *Poetyckie światy wojny. Studia o poezji polskiej po roku 1939* (Poznań: Silva Rerum, 2015).

²⁹ J. Robak [Czesław Miłosz], oprac., *Pieśń niepodległa. Poezja polska czasu wojny* (Warszawa: Oficyna Polska, 1942); Jan Bielatowicz, oprac., *Poezja karpacka. Zbiór wierszy żołnierzy Brygady Strzelców Karpackich* (Jerozolima: Wydawnictwo „W drodze”, 1944); Jan Bielatowicz, oprac., *Nasze granice w Monte Cassino. Antologia walki* (Rzym: Kultura i Prasa 2 Korpusu, 1945); Michał Maksymilian Borwicz, oprac., *Pieśń ujdzie cało... Antologia wierszy o Żydach*

zapomniane, pomijane w recepcji³⁰. Szczególnie użyteczna okazuje się *Poezja Polski Walczącej* przygotowana przez Jana Szczawieja³¹. Przynosi ona nieoceniony, bogaty wykaz źródeł uzupełniony o rozbudowane noty bibliograficzne zarysowujące dzieje tekstu od pierwodruku. Czytelnik znajdzie w niej twórców pierwszoplanowych, obok drugo- i trzeciorzędnych oraz amatorów, do tego dochodzi liczna grupa dzieł anonimowych. Te ostatnie nie stoją na wysokim poziomie artystycznym. Warto są jednak odnotowania jako pewien fenomen socjologiczny³².

Artykuł hasłowy prezentujący motywy wojenne w poezji współczesnej bardziej niż jakikolwiek inny stawia przed nami pytanie o zasady selekcji materiału. Czy przyjąć klucz dzieł znanych i uznanych autorów? Reguła powinna być ta sama, jak w przypadku prozy. Nade wszystko należy wziąć pod uwagę utwory kanoniczne, fundamentalne dla pamięci zbiorowej, stanowiące niekiedy fragment nauczania szkolnego, wykładane na polonistykach uniwersyteckich. Te wszakże trzeba uzupełnić o ten słabo funkcjonujący w recepcji czytelniczej. Do pewnego stopnia jest to decyzja arbitralna. Nie da się tego uniknąć. Jedno jest poza dyskusją – z przyczyn oczywistych nie da się odnieść do wszystkich przekazów literackich. Nie ma jednak takiej potrzeby.

*

Słownik stanie się najważniejszym źródłem dotychczasowego stanu wiedzy na temat II wojny światowej w literaturze polskiej powstającej od roku 1939 do chwili obecnej, przewodnikiem po tematach i zagadnieniach związanych z wojną, ukaże ich bogactwo i różnorodność. Stworzy podstawę dla nowych interpretacji. Mamy nadzieję, że poszerzy też pole lektur i autorów, stanie się rezerwuarem metod oraz sposobów lektury dla tych mniej rozpoznanych czy dotychczas przeoczonych tekstów z obszaru polskiej poezji,

pod okupacją (Warszawa: Wydawnictwa Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej w Polsce, 1947); Józef Szczypka, oprac., *Suplikacje czasu wojny. Antologia polskiej poezji religijnej 1939–1945* (Warszawa: Wydawnictwo PAX, 1983).

³⁰ *Wiersze i pieśni Pierwszej Armii Polskiej w ZSRR*, [bmw] 1945; Tadeusz Szewera, oprac., *Niech wiatr ją poniesie. Antologia pieśni z l. 1939–1945*, (Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1975); Kazimierz Wyka, oprac., *Z lat wojny. Poezja polska 1939–1945*, (Kraków: maszynopis powielany, 1945); Stanisław Świrko, oprac., *Z pieśnią i karabinem. Pieśni partyzanckie i okupacyjne z l. 1939–1945* (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1971).

³¹ Jan Szczawiej, oprac., *Poezja Polski Walczącej 1939–1945*.

³² W literaturze zagładowej przykładem takiej antologii jest zbiór pt. *Tango łez śpiewajcie muzy. Poetyckie dokumenty Holokaustu*, oprac. Bożena Keff (Warszawa: ŻIH, 2012).

prozy, dramatu i niektórych gatunków pogranicznych (m.in. esej, dziennik pisarza, list).

BIBLIOGRAFIA

- Bartelski, Lesław M. *Cień wojny. Eseje*. Warszawa: Czytelnik, 1983.
- Bartelski, Lesław M. *Genealogia ocalonych. Szkice o latach 1939–1944*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1974.
- Bartelski, Lesław M. *Pieśń niepodległa. Pisarze i wydarzenia 1939–1942*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988.
- Bereś, Stanisław. *Uwięziony w śmierci. O twórczości Tadeusza Gajcego*. Warszawa: Wydawnictwo PEN, 1992.
- Błażejewski, Tadeusz. *Przemoc świata. Pisarstwo Leopolda Buczkowskiego*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1991.
- Brodzka, Alina, red. „Pamięć Września. Materiały sesji naukowej Instytutu Badań Literackich PAN, 22–24 listopada 1989”. Numer specjalny, *Biuletyn Polonistyczny* 33, nr 3/4 (1990).
- Buczkowski, Leopold. *Dziennik wojenny*. Oprac. Sławomir Buryła i Radosław Sioma. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001.
- Burska, Lidia. „Obozowa literatura”. W: *Słownik literatury polskiej XX wieku*, red. Alina Brodzka, Mirosława Puchalska, Małgorzata Semczuk, Anna Sobolewska i Ewa Szary-Matywiecka, 740–762. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1995.
- Buryła, Sławomir. „Kilka aspektów współczesnych badań nad literaturą o II wojnie światowej”. W: *Ślady II wojny światowej i Zagłady w najnowszej literaturze polskiej*, red. Sylwia Karolak i Barbara Sienkiewicz, 15–33. Poznań: Wydawnictwo Naukowe i Innowacyjne, 2016.
- Buryła, Sławomir. „Literatura wojenna – szanse na powstanie syntezy”. *Forum Poetyki*, nr 10 (2017): 40–53.
- Buryła, Sławomir. „Literatury wojny i okupacji. Koncepcja słownika”. *Teksty Drugie*, nr 3 (2020): 21–37.
- Dakowicz, Przemysław. *Afazja polska*. Warszawa: Sic!, 2015.
- Dakowicz, Przemysław. *Afazja polska*. T. 2. Warszawa: Sic!, 2016.
- Drewnowski, Tadeusz. *Ucieczka z kamiennego świata. O Tadeuszu Borowskim*. Warszawa: PIW, 1977.
- Drewnowski, Tadeusz. *Walka o oddech. O pisarstwie Tadeusza Różewicza*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1990.
- Goetel, Ferdynand. *Czasy wojny*. Londyn: Veritas, 1955.
- Górnicki, Gerard. *Dom na Pacyfiku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1969.
- Gronczewski, Andrzej. *Wojna bez końca*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza C&S, 1992.
- Iwaszkiewicz, Jarosław. *Dziennik 1911–1955*. Oprac. Agnieszka i Robert Papiescy. Warszawa: Czytelnik, 2008.

- Jakowska, Krystyna. „Wojny światowe a literatura w kraju”. W: *Słownik literatury polskiej XX wieku*, red. A. Brodzka, Mirosława Puchalska, Małgorzata Semczuk, Anna Sobolewska i Ewa Szary-Matywiecka. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1995.
- Janicka, Elżbieta. *Sztuka czy naród? Monografia pisarska Andrzeja Trzebińskiego*. Kraków: Universitas, 2006.
- Janion, Maria. *Plac generała. Eseje o wojnie*. Warszawa: Sic!, 1998.
- Janion, Maria. „Wojna i forma”. W: *Literatura wobec wojny i okupacji*, red. Michał Głowiński i Janusz Sławiński, 187–267. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1976.
- Jesionowski, Jerzy. *Poszukiwany Albert Peryt*. Warszawa: Czytelnik, 1983.
- Kogut, Bogusław. *Misja porucznika Kuny i romans sentymentalny*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1969.
- Korczak, Jerzy. *Chłopcy malowani*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1975.
- Koźniewski, Kazimierz. *Sto koni do stu brzegów*. Warszawa: Czytelnik, 1970.
- Kulesza, Dariusz. *Dwie prawdy. Zofia Kossak i Tadeusz Borowski wobec obrazu wojny w polskiej prozie lat 1944–1948*. Białystok: Trans Humana, 2006.
- Buryła, Sławomir, Jacek Leociak i Dorota Krawczyńska, red. *Literatura polska wobec Zagłady (1939–1968)*. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2012.
- Brodzka-Wald, Alina, Dorota Krawczyńska i Grzegorz Wołowicz, red. *Literatura polska wobec Zagłady*. Warszawa: Wydawnictwo ŻIH, 1999.
- Mitzner, Piotr. *Biedny język. Szkice o kryzysie słowa i literaturze wojennej*. Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2011.
- Molisak, Alina. *Judaizm jako los. Rzecz o Bogdanie Wojdowskim*. Warszawa: Cyklady, 2004.
- Morawiec, Arkadiusz. *Literatura polska wobec ludobójstwa. Rekonesans*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018.
- Morawiec, Arkadiusz. *Literatura w lagrze, lager w literaturze. Fakt – temat – literatura*. Łódź: Wydawnictwo AEH w Łodzi, 2009.
- Morawiec, Arkadiusz. *Polska literatura obozowa. Rekonesans*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2023.
- Nałkowska, Zofia. *Dzienniki czasu wojny*. Warszawa: Czytelnik, 1974.
- Bielatowicz, Jan, oprac. *Nasze granice w Monte Cassino. Antologia walki*. Rzym: Kultura i Prasa 2 Korpusu, 1945.
- Szewera, Tadeusz, oprac. *Niech wiatr ją poniesie. Antologia pieśni z l. 1939–1945*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1975.
- Nurowska, Maria. *Postscriptum*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989.
- Robak, J. [Czesław Miłosz], oprac. *Pieśń niepodległa. Poezja polska czasu wojny*. Warszawa: Oficyna Polska, 1942.
- Pieśń ujdzie cało... Antologia wierszy o Żydach pod okupacją*. Oprac. Michał Maksymilian Borwicz. Warszawa: Wydawnictwa Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej w Polsce, 1947.
- Bielatowicz, Jan, oprac. *Poezja karpacka. Zbiór wierszy żołnierzy Brygady Strzelców Karpackich*. Jerozolima: Wydawnictwo „W drodze”, 1944.
- Szczawiej, Jan, oprac. *Poezja Polski Walczącej 1939–1945. Antologia*. t. 1–2. Warszawa: PIW, 1974.

- Bolińska, Marta, Janusz Detka i Mirosław Wójcik, red. *Pokolenie 1920. Szkic do portretu zbiorowego*. Kielce: Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2012.
- Rembek, Stanisław. *Dziennik okupacyjny*. Oprac. Maciej Urbanowski. Warszawa: PIW, 2022.
- Rodak, Paweł. *Wizje kultury pokolenia wojennego*. Wrocław: Funna, 2000.
- Rodan, Andrzej. *Ostatnie dni Sodomy*. Warszawa: Agencja Polwar, 1988.
- Rogała, Stanisław. *Echa września 1939 w polskiej prozie literackiej w latach 1945–1969*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1981.
- Rogała, Stanisław. *Twórczość literacka Kornela Filipowicza*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 2005.
- Rutha, Bogdan. *Misja o północy*. Warszawa: Czytelnik, 1974.
- Rutha, Bogdan. *Przyjęcie w „Angletterre”*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1983.
- Rutha, Bogdan. *W Hiszpanii o świcie*. Warszawa: PIW, 1986.
- Sariusz-Skąpska, Izabela. *Polscy świadkowie GUŁagu*. Kraków: Universitas, 1995.
- Sławiński, Janusz. „Zaproszenie do tematu”. W: *Literatura wobec wojny i okupacji*, red. Michał Głowiński i Janusz Sławiński. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1976; 7.
- Sławiński, Kazimierz. *Przygody kanoniera Dolasa*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1985.
- Kostkiewiczowa, Teresa, red. *Słownik literatury polskiego Oświecenia*. Wrocław–Warszawa–Kraków, Ossolineum, 1996.
- Brodzka, Alina, Mirosława Puchalska, Małgorzata Semczuk, Anna Sobolewska i Ewa Szary-Matywiecka, red. *Słownik literatury polskiej XX wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1995.
- Bachórz, Józef i Alina Kowalczykowa, red. *Słownik literatury polskiej XIX wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1995.
- Bachórz, Józef, Grażyna Borkowska, Teresa Kostkiewiczowa, Magdalena Rudkowska i Mirosław Strzyżewski, red. *Słownik polskiej krytyki literackiej 1764–1918*. Toruń–Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2016.
- Sobolewska, Anna. *Polska proza psychologiczna (1945–1950)*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1979.
- Stabro, Stanisław. *Chwila bez imienia. O poezji Krzysztofa Kamila Baczyńskiego*. Chotomów: Verbum, 1992.
- Sucharski, Tadeusz. *Literatura polska z sowieckiego „domu niewoli”*. Kraków: Instytut Literatury, 2021.
- Sucharski, Tadeusz. *Polskie poszukiwania „innej Rosji”*. Gdańsk: słowo/obraz terytoria, 2008.
- Szczypka, Józef, oprac. *Suplikacje czasu wojny. Antologia polskiej poezji religijnej 1939–1945*, Warszawa: Wydawnictwo PAX, 1983.
- Szczawiej, Jan. *Poezja Polski Walczącej 1939–1945*, t. 1–2. Warszawa 1974.
- Szczęsna, Justyna. *Poetyckie światy wojny. Studia o poezji polskiej po roku 1939*. Poznań: Silva Rerum, 2015.
- Sienkiewicz, Barbara i Sylwia Karolak, red. *Ślady II wojny światowej i Zagłady w najnowszej literaturze polskiej*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe i Innowacyjne, 2016.

- Święch, Jerzy, red. *Świadectwa i powroty nieludzkiego czasu. Materiały konferencji naukowej poświęconej martyrologii lat II wojny światowej w literaturze*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, Państwowe Muzeum na Majdanku, 1990.
- Święch, Jerzy. *Literatura polska w latach II wojny światowej*. Warszawa: PWN, 1997.
- Święch, Jerzy. *Pieśń niepodległa. Model poezji konspiracyjnej 1939–1945*. Warszawa: PIW, 1982.
- Święch, Jerzy. *Poeci i wojna. Rozprawy i szkice*. Warszawa: PWN, 2000.
- Keff, Bożena, oprac. *Tango też śpiewajcie muzy. Poetyckie dokumenty Holokaustu*. Warszawa: ŻIH, 2012.
- Tomasik, Tomasz. *Wojna – męskość – literatura*. Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2013.
- Tomczok, Marta. *Czyja dzisiaj jest Zagłada? Retoryka – ideologia – popkultura*. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2018.
- Wal, Anna. *Twórczość w cieniu menory. O prozie Adolfa Rudnickiego*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2002.
- Weintraub, Jerzy K. „Pamiętnik”. Oprac. Barbara Stępiak. *Narracje o Zagładzie*, nr 5 (2019): 318–357.
- Werner, Andrzej. *Zwyczajna apokalipsa. Tadeusz Borowski i jego wizja obozów*. Warszawa: Czytelnik, 1971.
- Wiersze i pieśni Pierwszej Armii Polskiej w ZSRR*. [bmw] 1945.
- Majchrowski, Zbigniew i Wojciech Owczarski, red. *Wojna i postpamięć*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2011.
- Wydrzyński, Andrzej. *Umarli rzucają cień*. Katowice: Śląsk, 1966.
- Wyka, Kazimierz. *Pogranicze powieści. Proza polska w latach 1945–1948*. Kraków: Wydawnictwo M. Kota, 1948.
- Wyka, Kazimierz. *Życie na niby. Pamiętnik po klęsce*. Kraków–Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1984.
- Wyleżyńska, Aurelia. *Kroniki*. T. 1: 1939–1942, t. 2: *Kroniki 1943–1944*. Oprac. Grażyna Pawlak i Marcin Urynowicz. Warszawa: PIW, 2022.
- Wyka, Kazimierz, oprac. *Z lat wojny. Poezja polska 1939–1945*. Kraków: maszynopis powielany, 1945.
- Świrko, Stanisław, oprac. *Z pieśnią i karabinem. Pieśni partyzanckie i okupacyjne z l. 1939–1945*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1971.
- Libich, Maciej i Piotr Sadzik, red. *Zapisywanie wojny. Dzienniki z lat 1939–1945*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2022.
- Zaremba, Marcin. *Wielka trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*. Kraków: Znak, 2012.